

ФИЛОЛОГИЯ

УДК 8. 82/89

ЧЎЛПОН ШЕЪРЛАРИДА ТИМСОЛ СЎЗ

Р. Умурзаков

В статье анализируются стихи А. Чолпона с точки зрения художественного языка, раскрывается внутреннее мироощущение автора и героя посредством художественного слова.

In this article the poems of Cholpon are analysed from the point of creative language. The inner world of author and character are revealed by artistic (literary) words.

Мақола оркали Чўлпон яратган юксакликка интилиш, унинг ёғдусидан баҳраманд бўлиш асосий максадимиз саналади. Мақолада шоирнинг айрим шеърларини бадий тил нуктаи назаридан таҳлил қиламиз. Дастлаб “Гўзал” шеъри ҳақида. Шеър ўттиз катордан иборат бўлиб, аҳамиятли жихати унда деярли соф туркий сўзлар ишлатилган. Маълумки, тилда халқ руҳи яшайди. Она тилимиздаги сўзларни бутун руҳиятимиз билан ҳис қиламиз, уларни эшитганимизда тасаввур чегараларимиз яна ҳам кенгаяди. Эътибор берилса, синонимик каторларда ҳам она тилидаги сўз доим доминант ҳисобланади. Буни ўша руҳиятга яқинлик билан изоҳлаш мумкин. “Гўзал” сўзи ҳам шундай. Бу сўзни эшитганимизда нозик туйғуларни ҳис қиламиз, руҳиятимизда кўтаринкилик пайдо бўлади, кўз олдимизда латиф нарсалар гавдаланади. Бундан ташқари, бу сўз бераётган тасвир гўзаллигини онгимизда тиклаш учун унинг “кўз” сўзига яқинлигини билишимиз керак. “Ўзбек тилининг этимологик луғати” да “бу сифат асли қадимги туркий тилдаги “назар сол” маъносини англатган кос феълидан –а(л) қўшимчаси билан ясалган”[1] лиги таъкидланади. Бундан англашиладики, “гўзал” сифатини бирор шахс ёки предметга нисбатан қўллашдан аввал ўша предметни кўриш, ҳис қилиш муҳим. Чунки, “гўзал” таркибидаги “кўз” сўзи шуни талаб этади. Кўзнинг вазифаси эса назар солиш, кўриш ва ҳайратланишдир. Демак, кўз оларлик даражада гўзалликни кўриб, ҳис қилиб таърифлаш нуткий реалликни ва жонли ўхшатишни таъминлайди.

“Гўзал” шеърдаги образлар ҳам лирик қаҳрамон саволларига “кўрдим, учрадим”, деб жавоб берадилар ва ёрнинг “шунчалар гўзал”лигини таърифлайдилар.

Шеърдаги биринчи мисра диққатга сазовор:

Коронғу кечада кўкка кўз тикиб...[2]

Мисрада ўзига хос товушлар уйғунлигини кўриш мумкин. Бундан ташқари, “кеча”, “кўкка кўз тикиб” сўзларида ошиқнинг гўзал тасвири ифодаланган. Ошиқ кўз тикипти, гўзалини изляпти. Биринчи мисраданок англашиладики, шеърнинг мавзуси ёрни излаш, унинг гўзаллигини таърифлаш. Бунда муаллиф бир қанча тимсолларга мурожаат этади. Маълумки, санъат асарида тимсолнинг ўрни муҳим, унинг шахс ёки предмет эканлиги, қандай маънода келишига қараб асарнинг бадий мукамаллиги белгиланади. Тимсол албатта ғоя ва муаммо билан боғланади. Чўлпон шеърда мурожаат этган тимсоллар табиатнинг гўзал предметларидир. Муаллиф ана шу гўзаллик тимсолларини гапиртириш, тан олдириш, уялтириш оркали ўз гўзалини таърифламокчи бўлади.

Шеърдаги аҳамиятга молик жихатлардан яна бири, ундаги табиат тасвиридир. Лирик қаҳрамон табиат тимсолларини табиий кетма-кетликда саволга тутати: юлдуз, ой, тонг шамоли, кун(куёш). Булар табиатнинг энг гўзал тимсоллари, барча гўзалликлар уларга киёсланади. Муаллиф эса ўз гўзалини уларданда устун қўяди. Мана шу устун қўйиш оркали Чўлпон реал табиатни қалб табиати билан

такқослайди. Бу такқослашни шеър воситасида амалга оширади. Натижада санъат асари ва табиат ўртасида инсон фикри юзага келади, бу эса шеърнинг ижод намунаси эканлигини тасдиқлайди.

Маълумки, табиат предметлари бир-бирини тақозо этади. Бу нарса санъатга ҳам тааллуқли. Санъатда образ ва ходисаларнинг ўзаро боғлиқлиги бадий бутунлик шартидир. Биз таҳлил этаётган шеърда ҳам бунга тўлиқ амал қилинган. Муаллиф гўзални сўраб дастлаб юлдузга мурожаат қилади ва бу мурожаатини бошқаларга ҳам қўллайди, натижада кўз ўнгимизда “хаммадан гўзал” образ гавдаланади.

Юкорида “Гўзал” шеърини соф туркий сўзлардан ташкил топганини айтдик. Бу сўзлар барчамизга тушунарли ва қадимий сўзлардир. Шунинг учун улар қалбимизга яқин. Зеро, “сўз қанча қадимий, қанча кўхна бўлса, унинг ҳаётий қудрати ва сەхру жодуси шунча кучли бўлади” (Х. Ҳессе). Шеърини матндаги сўзлар бизнинг қалб лексикамиздан ўрин олиб бўлган, улар қалбимизнинг тубидан чиқади ва туйғуларимизни кўзгайди. Чўлпон гўзални таърифлаш учун барча гўзал сўзларни “чақириб олади”: кеча, кўк, ёруғ, юлдуз, туш, ой, ёноқ, тонг, тоғу тош, кун ва ҳоказо. Булар минг йиллар давомида шууримизда яшаб келаётган сўзлардир, уларга бизнинг мангу туйғуларимиз яширинган. Шу боис шеър туйғуларимизга таъсир қилади. Поэзиянинг шарти ҳам шу- фақат туйғуга таъсир қиладиган нарсани акс эттиришдир. Шеърда “гўзал”нинг қимлиги, қаердалиги муҳим эмас. Муҳими, у бизнинг гўзалликка ташна руҳимиз талабини қондиради.

Шеърда гўзалликни ифодаловчи барча сўзлар қалит сўзлардир, уларни “гўзал” сўзи бирлаштириб туради. Шеърдан лирик қаҳрамон излаётгани гўзаллар гўзали эканлигини аниқлаш мумкин:

Мен йўқсул на бўлуб уни суюбмен?!
Унинг-чун ёнибмен, ёниб-қуйубмен.
Бошимни зўр ишга бериб қуйубмен,
Мен суйуб... мен суйуб... қимни суйубмен?
Мен суйган “суйуқли” шунчалар гўзал,
Ойдан-да гўзалдир, кундан-да гўзал!!! (4)

Миллий поэзиямизда гўзал суратини ой, юлдузга қиёслаш анъанавий ўхшатишлардан ҳисобланади. Лекин Чўлпондан кейинги бундай ўхшатишлар амалда бизга ҳеч қандай ҳиссий таъсир ўтказмайди. Чунки, гўзал тасвирининг энг юксак кўриниши Чўлпонгагина тегишлидир. “Гўзал” сўзини эшитишимиз биланок, ҳаёлимизда Чўлпон “Гўзал”и тикланаверади, сабаби унинг гўзали: “ойданда гўзалдир, кунданда гўзал!!!”. Шеърдаги гўзал таърифидан Чўлпон рухияти гўзалликка нақадар ташна эканлигини, унинг юксак дид соҳиби бўлганлигини аниқлаш мумкин.

“Шафтолига” шеъри ҳам ўзининг рамзийлиги, ўхшатишларга бойлиги билан ажралиб туради. Шеърда шоир гўзал қизни шафтолига қиёслайди, унга муҳаббатини изҳор қилади. Шафтоли ва муҳаббат ўртасидаги боғлиқликни контекстдан аниқлашимиз мумкин. Асл маъносидан шафтоли “жанубда ўсадиган, пушти гулли, узунчок баргли дарахтнинг йирик юмшоқ этли меваси”дир (“ЎТИЛ” 2, 402). Аммо шеърдаги бу маъно эмас, унинг рамзий маъноси муҳим. Шеърда шафтоли қишлоқ қизларининг қизил юзига қиёсланади. Айнан юзга қиёсланиш шаклий ўхшашлик бўлса, унинг қизиллиги пишганлик, етилганлик, яъни бўйга етганликни ифодалайди. Лирик қаҳрамон ўша қизилликдан баҳра олади, унга боқиб умид завоқларини йўқдек, бўлмагандек ҳис қилади.

Шеърда сўзнинг ташки ва ички шакли ўртасида ўзаро боғланиш ва фарқлар мавжуд. Бу нарса кейинги бандда яққол сезилади:

Умидимнинг заволига қон йиғлаган кўзларим,
Ёшларини юзларингга томчи-томчи тўқдим!
Ёки севги армонида шахид бўлган йигитнинг

Есир руҳи кони билан лабларингдан ўпдими? (68)

Бандда шаклан шафтолидаги нукта-нукта доғларни, унинг кизиллигини, юзидаги шабнам томчиларини англаш мумкин. Шоир эса шабнам томчиларини кўз ёшлар (айни пайтда улар кизил- кўзлар қон йиғлаган), кизилликни қон билан ўпилган бўсалар натижаси деб изоҳлапти. Шу ўринда ички шакл туғилмоқда ва у ҳиссий образни ўзгартирмоқда. Бу ички шаклнинг бадийлиги шундаки, унда муаллифнинг мураккаб руҳий ҳолати мавжуд. Шеърда муаллиф ўзини умидлари завола бўлган, “севги армонида шахид бўлган йигит” сифатида гавадалантирган.

Шеърдаги “шафтоли”, “юз”, “лаб” сўзлари кизиллик ва гўзаллик маъносига эга. Бу сўзлар орқали муаллиф ёр суратини, “қон” сўзи орқали эса ўз ҳолати рангини тасвирлаган. Бу сўзларнинг барчаси кизиллик маъносига эга. Лекин бир вақтда улар ёрга нисбатан гўзаллик, ҳаёт маъносида бўлса, муаллифга нисбатан завола, ўлим маъносидадир.

Чўлпон шеърларини табиат тасвирисиз, табиат сўзларисиз тасаввур қилиб бўлмайди. Унинг шеърларида юқорида таъкидлаганимиздек, минг йиллардан бери яшаб келаётган қадимий, она тилимизга оид, халқ яратган сўзлар албатта мавжуддир. Бу сўзлар ўз ҳиди ва рангига эга бўлиб, уларни эшитганимиздаёқ онгимизда турли образларни жонлантиради. Сўзда шундай хусусият борки, у доим бошқасига боғланишга, қўшилишга интилади. Натижада сўзлар бирилашиб фикрни ҳосил қилади. Ижодкор маҳорати айнан ўша бир-бирини такозо қилувчи сўзларни боғлай олишда қўринадир. Масалан, матнда баҳор сўзи ишлатилгани, унда қалдирғоч, гул каби сўзлар ҳам ёнма-ён ишлатилиши керак. Акс ҳолда бадий кемтиклик юзага келади.

“Кўклам келади!” шеърда Чўлпон табиат тасвири орқали умид, соғинч туйғуларини ифодалайди. Шеърда лирик қаҳрамон кўкламни соғинган, уни қутади ва ҳатто, келишига ишонади ҳам. Бу ишонч сарлавҳадаёқ кўзга ташланади, сарлавҳа охиридаги ундов белгиси қатъийлик, ишончни қўрсади.

Кўклам ойим йўлга чиққан, кўклам ойим кўзгалган:

Кўк қўйлакнинг битишига, унча кўп ҳам қолмаган! (73).

Кўклам-баҳор дегани. Бу икки сўзни синоним тарзда қўллаш ҳам мумкин. Лекин “кўклам” бизнинг руҳиятимизга яқинроқ, чунки у соф туркий сўздир. Биргина шу сўзнинг ўзида сифат, феъл, от бор, яъни ранг, ҳаракат, ном бор. Демакки, образ бор. “Кўклам” деганимизда яшил ранг кўз олдимишга келади, у ҳаракатланади ва бутун атрофни қоплайди. Чўлпон “кўклам”ни эркалайди, эъзозлайди, унга “қутлуг, мўтабар” маъносини билдирувчи “ойим” сифатини қўшади: “кўклам ойим”. Натижада кўз ўнгимишда яшилликка бурканган, димоғимишга анвойи ҳидларни олиб келувчи янги бадий образ гавадланади. Шу ўринда таъкидлаш керакки, Чўлпоннинг шу биргина сўзи ўзбек поэзиясида янги бир шеърнинг туғилишига сабаб бўлган. Мунаққид О. Шарафиддиновнинг айтишича, бу сўздан шоир М. Юсуф қаттиқ таъсирланган ва унинг “Кўклам ойим” деган шеъри мана шу таъсир натижасида дунёга келган.

Шеърнинг кейинги бандларида кўклам маъноси кенгая боради. Уни бутун табиат мавжудотлари интиқлик билан қутадилар. Шоир уларни соғинч ва қутиш ҳолатида тасвирлайди. Кўкламга интизор оқ булутлар паришон, қон тиглари қарашларга санчилган, дарахтлар қучоқ очиб кўк қўйлакнинг битишини қутадилар. Узоқдан гул ҳидлари димоққа келиб урилади. Улар “йўлга чиққан”ини “чопар”-шамол орқали билдиради. “Чопар” олиб келган ҳидлар жониворларни аста-секин уйғота бошлайдилар:

Сезгиларни уйғотувчи ҳидли гуллар тўпланиб:

“Биз ҳам йўлга чиқдик” дея юборганлар бир чопар.

Гул хидидан ризқ эмгувчи жониворлар уйғониб,

Эрга-индин боғчаларга, чаманларга тарқалар. (73)

А. Блокнинг таъкидлашича, ҳар қандай шеър матни бир неча сўз устига ёпилган ёпинчикдир. Ўша сўзлар матнда худди юлдузлардек чараклаб, нур сочиб туради. “Кўклам келади!” шеърда ҳам шундай қалит сўзлар мавжуд. Булар: кўклам, кўк, кўйлак, кўкариш, кўкс, кўз, кўнгил, кун, келмок, кутмок сўзларидир. Бу сўзлар товушдошликка эга бўлиб, уларни такрорлаганимизда кўз ўнгимизда уйғониш, бош кўтариш каби маънолар тикланади. Сўнгги бандда шоир бадий максadini аниқ ифодалайди, кўнгилларга кўклам тилайди:

Кўклам билан юртимга ҳам бир кўкариш келсайди,
Кўнгиллар ҳам хаволардек кўклам ҳиди берсайди,
Дилларга ҳам хаволардек кўклам руҳи кирсайди!.. (73)

Демак, табиатга кўклам келяпти, табиат уйғоняпти. Лекин кўнгилларда кўклам йўқ, уйғониш йўқ. Шунинг учун шоир орзу қилади, кўнгилларни уйғонишга чорлайди. Сўнгги банддан англашиладики, “кўклам” сўзи шеърда уйғониш маъносига қўлланган. Кўнгил, кўклам, келмок сўзлари матн ўқ иллизини ташкил қилади. Шоирнинг бадий нияти ҳам мана шу уч сўзга сингдирилган, яъни кўнгилга кўклам келсин- кўнгил уйғонсин.

Хуллас, Чўлпон шеърини эрқа ташна юракнинг, уйғок руҳиятнинг бадий сўз воситасидаги акс- садосидир. Унинг шеърларидаги сўзлар минг йиллар аввал халқ яратган, ўзида ички руҳият ва образларни мужассамлаган қадимий сўзлардир. Шунинг учун улар бизнинг руҳиятимизда ўзгаришлар ясайди, туйғуларимизга таъсир қилиб, ўзлигимизни англашга ёрдам беради. Чўлпон деганимизда кўз ўнгимизда халқ, кўнгил, гўзал, кўклам ойим, тонг каби сўзлар жонланади. Бундай сўзлари бор шоир бахтлидир. Шу билан бирга Чўлпон шеърларини бадий тил нуктаи назаридан ўрганиш, Чўлпонни сўзлари орқали англаш адабиётшунослик олдидаги муҳим вазифалардандир.

АДАБИЁТЛАР

[1]. Ш. Раҳматуллаев, ЎТЭЛ (туркий сўзлар), –Т.: Университет, 2000, –Б- 88.; [2]. Чўлпон, Асарлар 1-жилд, Т., 1994, – Б- 4. (Бундай кейинги мисоллар шу манбадан олинади ва саҳифаси кўрсатилади.)

Адабиётшунослик кафедраси

Қабул қилинди:
12.02.2013